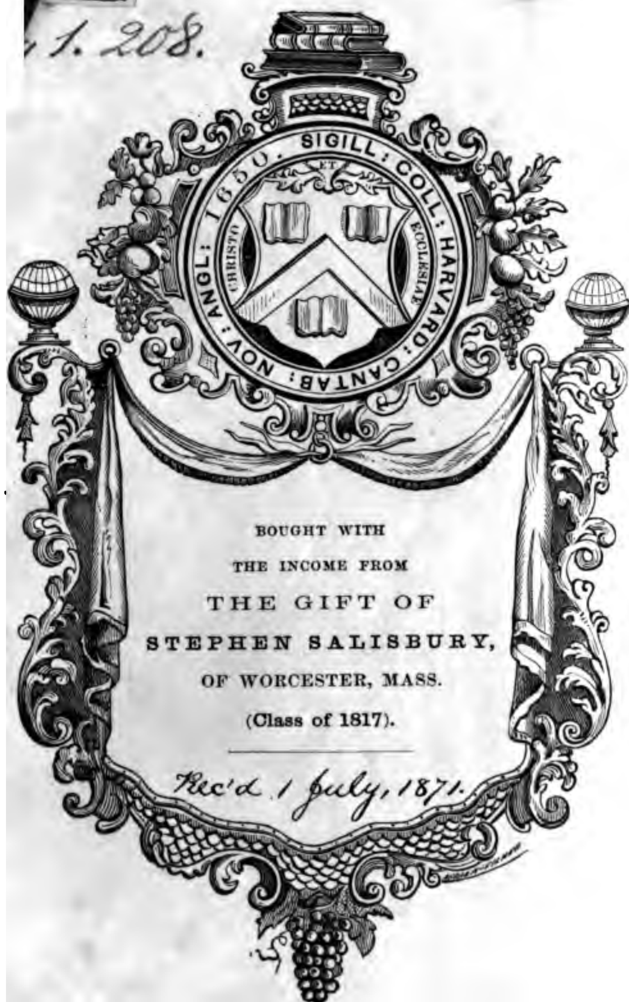

SIGILL: COLL: HARVARD: CANTAB: NOV: ANGL: 1650.
CHRISTO ET ECCLESIAE

M. FABII QUINTILIANI

INSTITUTIONIS ORATORIAE

LIBER DECIMUS.

RECENSUIT

CAROLUS HALM.

LIPSIAE

IN AEDIBUS B. G. TEUBNERI.

MDCCCLXIX.

LIPSIAE: TYPIS B. G. TEUBNERI.

M. FABII QUINTILIANI
INSTITUTIONIS ORATORIAE
LIBER DECIMUS.

I. Sed haec eloquendi praecepta, sicut cogitationi
sunt necessaria, ita non satis ad vim dicendi va-
lent, nisi illis firma quaedam facilitas, quae apud
Graecos ἕξις nominatur, accesserit: ad quam scri-
bendo plus an legendo an dicendo conferatur, solere
quaeri scio. quod esset diligentius nobis examinan-
dum, si qualibet earum rerum possemus una esse
contenti. verum ita sunt inter se conexa et indis- 2
creta omnia, ut, si quid ex his defuerit, frustra sit
in ceteris laboratum. nam neque solida atque robusta
fuerit umquam eloquentia, nisi multo stilo vires acce-
perit, et citra lectionis exemplum labor ille carens
rectore fluitabit, et qui sciet, quae quoque sint modo
dicenda, nisi tamquam in procinctu paratamque ad
omnis casus habuerit eloquentiam, velut clausis the-
sauris incubabit. non autem ut quicquid praecipue 3
necessarium est, sic ad efficiendum oratorem maximi
protinus erit momenti. nam certe, cum sit in elo-
quendo positum oratoris officium, dicere ante omnia
est atque hinc initium eius artis fuisse manifestum
est, proximum deinde imitatio est, novissimum scri-
bendi quoque diligentia. sed ut perveniri ad summa 4
nisi ex principiis non potest, ita procedente opere
iam minima incipiunt esse quae prima sunt. verum
nos non, quomodo sit instituendus orator, hoc loco
dicimus (nam id quidem aut satis aut certe uti po-
tuimus dictum est), sed athleta, qui omnes iam

perdidicerit a praeceptore numeros, quo genere exer-
citationis ad certamina praeparandus sit. igitur eum,
qui res invenire et disponere sciet, verba quoque
et eligendi et conlocandi rationem perceperit, in-
struamus, qua ratione quod didicerit facere quam
optime, quam facillime possit.

5 Num ergo dubium est, quin ei velut opes sint
quaedam parandae, quibus uti, ubicumque desidera-
tum erit, possit? eae constant copia rerum ac ver-
6 borum. sed res propriae sunt cuiusque causae aut
paucis communes, verba in universas paranda: quae
si rebus singulis essent singula, minorem curam po-
stularent: nam cuncta sese cum ipsis protinus rebus
offerrent. sed cum sint aliis alia aut magis propria
aut magis ornata aut plus efficientia aut melius so-
nantia, debent esse non solum nota omnia, sed in
promptu atque, ut ita dicam, in conspectu, ut, cum
se iudicio dicentis ostenderint, facilis ex his optimo-
7 rum sit electio. *scio equidem* quae idem significarent
solitos ediscere, quo facilius et occurreret unum ex
pluribus, et, cum essent usi aliquo, si breve intra
spatium rursus desideraretur, effugiendae repetitionis
gratia sumerent aliud, quod idem intellegi posset.
quod cum est puerile et cuiusdam infelicis operae, tum
etiam utile parum: turbam tantum modo congregat,
ex qua sine discrimine occupet proximum quodque.

8 Nobis autem copia cum iudicio paranda est vim
orandi, non circulatoriam volubilitatem spectantibus.
id autem consequimur optima legendo atque audiendo:
non enim solum nomina ipsa rerum cognoscemus
hac cura, sed quod quoque loco sit aptissimum.
9 omnibus enim fere verbis praeter pauca, quae sunt
parum verecunda, in oratione locus est. nam scrip-
tores quidem iamborum veterisque comoediae etiam
in illis saepe laudantur, sed nobis nostrum opus
intueri sat est. omnia verba, exceptis de quibus
dixi, sunt alicubi optima: nam et humilibus inte-
rim et vulgaribus est opus, et quae nitidiore in parte

videntur sordida, ubi res poscit, proprie dicuntur.
haec ut sciamus atque eorum non significationem 10
modo, sed formas etiam mensurasque norimus, ut,
ubicumque erunt posita, conveniant, nisi multa lec-
tione atque auditione adsequi nullo modo possumus,
cum omnem sermonem auribus primum accipiamus.
propter quod infantes a mutis nutricibus iussu regum
in solitudine educati, etiamsi verba quaedam emisisse
traduntur, tamen loquendi facultate caruerunt. sunt 11
autem alia huius naturae, ut idem pluribus vocibus
declarent, ita ut nihil significationis, quo potius
utaris, intersit, ut 'ensis' et 'gladius', alia vero,
etiamsi propria rerum aliquarum sint nomina, τρο-
πικῶς [quare tamen] ad eundem intellectum feruntur,
ut 'ferrum' et 'mucro'. nam per abusionem sicarios 12
etiam omnis vocamus, qui caedem telo quocumque
commiserunt. alia circuitu verborum plurium osten-
dimus, quale est *et pressi copia lactis*. plurima
vero mutatione figuramus: scio 'non ignoro' et 'non
me fugit' et 'non me praeterit' et 'quis nescit?'
et 'nemini dubium est'. sed etiam ex proximo mu- 13
tuari licet: nam et 'intellego' et 'sentio' et 'vi-
deo' saepe idem valent quod 'scio'. quorum nobis
ubertatem ac divitias dabit lectio, ut non solum quo
modo occurrent, sed etiam quo modo oportet uta-
mur. non semper enim haec inter se idem faciunt, 14
nec sicut de intellectu animi recte dixerim 'video',
ita de visu oculorum 'intellego', nec ut 'mucro'
gladium, sic mucronem 'gladius' ostendit. sed ut 15
copia verborum sic paratur, ita non verborum tan-
tum gratia legendum vel audiendum est. nam omnium,
quaecumque docemus, hoc sunt exempla potentiora
etiam ipsis quae traduntur artibus, [cum eo qui discit
perductus est, ut intellegere ea sine demonstrante
et sequi iam suis viribus possit], quia, quae doctor
praecepit, orator ostendit.
Alia vero audientis, alia legentis magis adiuvant. 16
excitat qui dicit spiritu ipso, nec imagine [ambitu]

rerum, sed rebus incendit. vivunt omnia enim et
moventur, excipimusque nova illa velut nascentia
cum favore ac sollicitudine. nec fortuna modo iu-
dicii, sed etiam ipsorum qui orant periculo adfici-
17 mur. praeter haec vox, actio decora, commodata,
ut quisque locus postulabit, pronuntiandi, vel poten-
tissima in dicendo, ratio et, ut semel dicam, pariter
omnia docent. in lectione certius iudicium, quod au-
dienti frequenter aut suus cuique favor aut ille lau-
18 dantium clamor extorquet. pudet enim dissentire,
et velut tacita quadam verecundia inhibemur plus
nobis credere, cum interim et vitiosa pluribus pla-
cent, et a conrogatis laudantur etiam quae non pla-
19 cent. sed contrarium quoque accidit, ut optime
dictis gratiam prava iudicia non referant. lectio
libera est nec ut actionis impetus transcurrit, sed
repetere saepius licet, sive dubites sive memoriae
penitus adfigere velis. repetamus autem et retracte-
mus et, ut cibos mansos ac prope liquefactos de-
mittimus, quo facilius digerantur, ita lectio non
cruda, sed multa iteratione mollita et velut confecta
memoriae imitationique tradatur.

20 Ac diu non nisi optimus quisque et qui cre-
dentem sibi minime fallat legendus est, sed diligen-
ter ac paene ad scribendi sollicitudinem, nec per
partes modo scrutanda omnia, sed perlectus liber
utique ex integro resumendus, praecipueque oratio,
cuius virtutes frequenter ex industria quoque occul-
21 tantur. saepe enim praeparat, dissimulat, insidiatur
orator, eaque in prima parte actionis dicit, quae
sunt in summa profutura. itaque suo loco minus
placent, adhuc nobis quare dicta sint ignorantibus,
22 ideoque erunt cognitis omnibus repetenda. illud
vero utilissimum, nosse eas causas, quarum orationes
in manus sumserimus, et quotiens continget, utrim-
que habitas legere actiones: ut Demosthenis et Ae-
schinis inter se contrarias, et Servii Sulpicii atque
Messalae, quorum alter pro Aufidia, contra dixit

alter, et Pollionis et Cassii reo Asprenate aliasque
plurimas. quin etiam si minus pares videbuntur
aliquae, tamen ad cognoscendam litium quaestionem
recte requirentur, ut contra Ciceronis orationes Tu-
beronis in Ligarium et Hortensii pro Verre. quin 23
etiam easdem causas ut quisque egerit utile erit
scire. nam de domo Ciceronis dixit Calidius et pro
Milone orationem Brutus exercitationis gratia scripsit,
etiamsi egisse eum Cornelius Celsus falso existimat,
et Pollio et Messala defenderunt eosdem, et nobis 24
pueris insignes pro Voluseno Catulo Domitii Afri,
Crispi Passieni, Decimi Laelii orationes ferebantur.
neque id statim legenti persuasum sit, omnia, quae
optimi auctores dixerint, utique esse perfecta. nam
et labuntur aliquando et oneri cedunt et indulgent
ingeniorum suorum voluptati, nec semper inten-
dunt animum, nonnumquam fatigantur, cum Ciceroni
dormitare interim Demosthenes, Horatio vero etiam
Homerus ipse videatur. summi enim sunt, homi- 25
nes tamen, acciditque his, qui, quidquid apud illos
repererunt, dicendi legem putant, ut deteriora imi-
tentur (id enim est facilius) ac se abunde similes
putent, si vitia magnorum consequantur. modesto 26
tamen et circumspecto iudicio de tantis viris pro-
nuntiandum est, ne, quod plerisque accidit, dam-
nent quae non intellegunt. ac si necesse est in al-
teram errare partem, omnia eorum legentibus pla-
cere quam multa displicere maluerim.

Plurimum dicit oratori conferre Theophrastus lec- 27
tionem poetarum multique eius iudicium sequuntur,
neque inmerito. namque ab his in rebus spiritus et
in verbis sublimitas et in adfectibus motus omnis
et in personis decor petitur, praecipueque velut
attrita cotidiano actu forensi ingenia optime rerum
talium blanditia reparantur, ideoque in hac lectione
Cicero requiescendum putat. meminerimus tamen, 28
non per omnia poetas esse oratori sequendos nec
libertate verborum nec licentia figurarum: genus **

ostentationi comparatum et praeter id, quod solam petit voluptatem eamque etiam fingendo non falsa modo, sed etiam quaedam incredibilia sectatur, pa-
29 trocinio quoque aliquo iuvari: quod alligata ad certam pedum necessitatem non semper uti propriis possit, sed depulsa recta via necessario ad eloquendi quaedam deverticula confugiat, nec mutare quaedam modo verba, sed extendere, corripere, convertere, dividere cogatur: nos vero armatos stare in acie et
30 summis de rebus decernere et ad victoriam niti. neque ego arma squalere situ ac rubigine velim, sed fulgorem in iis esse qui terreat, qualis est ferri, quo mens simul visusque praestringitur, non qualis auri argentique, inbellis et potius habenti periculosus.

31 Historia quoque alere oratorem quodam uberi iucundoque suco potest, verum et ipsa sic est legenda, ut sciamus plerasque eius virtutes oratori esse vitandas. etenim proxima poetis et quodammodo carmen solutum est, et scribitur ad narrandum, non ad probandum, totumque opus non ad actum rei pugnamque praesentem, sed ad memoriam posteritatis et ingenii famam componitur: ideoque et verbis remotioribus et liberioribus figuris narrandi tae-
32 dium evitat. itaque, ut dixi, neque illa Sallustiana brevitas, qua nihil apud aures vacuas atque eruditas potest esse perfectius, apud occupatum variis cogitationibus iudicem et saepius ineruditum captanda nobis est, neque illa Livii lactea ubertas satis docebit eum, qui non speciem expositionis, sed fidem
33 quaerit. ideoque M. Tullius ne Thucydiden quidem aut Xenophontem utiles oratori putat, quamquam illum bellicum canere, huius ore Musas esse locutas existimet. licet tamen nobis in digressionibus uti vel historico nonnumquam nitore, dum in his, de quibus erit quaestio, meminerimus, non athletarum toris, sed militum lacertis *opus* esse, nec versicolorem illam, qua Demetrius Phalereus dicebatur uti, vestem bene ad forensem pulverem facere.

est et alius ex historiis usus et is quidem maximus, 34
sed non ad praesentem pertinens locum, ex cogni-
tione rerum exemplorumque, quibus in primis in-
structus esse debet orator, ne omnia testimonia ex-
spectet a litigatore, sed pleraque ex vetustate dili-
genter sibi cognita sumat, hoc potentiora, quod ea
sola criminibus odii et gratiae vacant.

A philosophorum vero lectione ut essent multa 35
nobis petenda, vitio factum est oratorum, qui qui-
dem illis optima sui operis parte cesserunt. nam
et de iustis, honestis, utilibus iisque quae sunt istis
contraria, et de rebus divinis maxime dicunt et ar-
gumentantur acriter, et altercationibus atque inter-
rogationibus oratorem futurum optime Socratici prae-
parant. sed his quoque adhibendum est simile iu- 36
dicium, ut etiam cum in rebus versemur isdem, non
tamen eandem esse condicionem sciamus litium ac
disputationum, fori et auditorii, praeceptorum et pe-
riculorum.

Credo exacturos plerosque, cum tantum esse 37
utilitatis in legendo iudicemus, ut id quoque ad-
iungamus operi, qui sint *legendi*, quaeque in auctore
quoque praecipua uirtus. sed persequi singulos in-
finiti fuerit operis. quippe cum in Bruto M. Tullius 38
tot milibus versuum de Romanis tantum oratoribus
loquatur et tamen de omnibus aetatis suae, quibus-
cum vivebat, exceptis Caesare atque Marcello, silen-
tium egerit: quis erit modus, si et illos et qui postea
fuerunt et Graecos omnis [et philosophos]? fuit igi- 39
tur brevitas illa tutissima, quae est apud Livium
in epistula ad filium scripta, legendos Demo-
sthenen atque Ciceronem, tum ita, ut quis-
que esset Demostheni et Ciceroni similli-
mus. non est dissimulanda nostri quoque iudicii 40
summa. paucos enim vel potius vix ullum ex his,
qui vetustatem pertulerunt, existimo posse reperiri,
quin iudicium adhibentibus adlaturus sit utilitatis
aliquid, cum se Cicero ab illis quoque vetustissimis

auctoribus, ingeniosis quidem, sed arte carentibus, plurimum fateatur adiutum. nec multo aliud de
41 novis sentio. quotus enim quisque inveniri tam demens potest, qui ne minima quidem alicuius certe fiducia partis memoriam posteritatis speraverit? qui si quis est, intra primos statim versus deprehendetur et citius nos dimittet, quam ut eius nobis magno
42 temporis detrimento constet experimentum. sed non quidquid ad aliquam partem scientiae pertinet, protinus ad phrasin, de qua loquimur, accommodatum.

Verum antequam de singulis, pauca in universum
43 de varietate opinionum dicenda sunt. nam quidam solos veteres legendos putant neque in ullis aliis esse naturalem eloquentiam et robur viris dignum arbitrantur, alios recens haec lascivia deliciaeque et omnia ad voluptatem multitudinis imperitae com-
44 posita delectant. ipsorum etiam, qui rectum dicendi genus sequi volunt, alii pressa demum et tenuia et quae minimum ab usu cotidiano recedant, sana et vere Attica putant, quosdam elatior ingenii vis et magis concitata et plena spiritus capit, sunt etiam lenis et nitidi et compositi generis non pauci amatores. de qua differentia disseram diligentius, cum de genere dicendi quaerendum erit: interim summatim, a qua lectione petere possint, qui confirmare
45 facultatem dicendi volent, attingam: paucos enim (sunt *autem* eminentissimi) excerpere in animo est. facile est autem studiosis, qui sint his simillimi, iudicare, ne quisquam queratur, omissos forte aliquos, quos ipse valde probet: fateor enim pluris legendos esse quam qui a me nominabuntur. sed nunc genera ipsa lectionum, quae praecipue convenire intendentibus, ut oratores fiant, existimem, persequar.

46 Igitur, ut Aratus ab Iove incipiendum putat, ita nos rite coepturi ab Homero videmur. hic enim, quemadmodum ex Oceano dicit ipse *omnium* amnium fontiumque cursus initium capere, omnibus eloquentiae partibus exemplum et ortum dedit. hunc nemo

in magnis rebus sublimitate, in parvis proprietate
superaverit. idem laetus ac pressus, iucundus et
gravis, tum copia tum brevitate mirabilis, nec poe-
tica modo, sed oratoria virtute eminentissimus.
nam ut de laudibus, exhortationibus, consolationi- 47
bus taceam, nonne vel nonus liber, quo missa ad
Achillen legatio continetur, vel in primo inter duces
illa contentio vel dictae in secundo sententiae omnes
litium ac consiliorum explicant artes? adfectus qui- 48
dem vel illos mites vel hos concitatos nemo erit
tam indoctus, qui non in sua potestate hunc auc-
torem habuisse fateatur. age vero, non in utrius-
que operis sui ingressu in paucissimis versibus legem
prooemiorum non dico servavit, sed constituit? nam
benevolum auditorem invocatione dearum, quas prae-
sidere vatibus creditur, et intentum proposita rerum
magnitudine et docilem summa celeriter comprensa
facit. narrare vero quis brevius quam qui mortem 49
nuntiat Patrocli, quis significantius potest quam qui
Curetum Aetolorumque proelium exponit? iam simi-
litudines, amplificationes, exempla, digressus, signa
rerum et argumenta ceteraque genera probandi ac
refutandi sunt ita multa, ut etiam qui de artibus
scripserunt plurima earum rerum testimonia ab hoc
poeta petant. nam epilogus quidem quis umquam 50
poterit illis Priami rogantis Achillen precibus aequari?
quid? in verbis, sententiis, figuris, dispositione to-
tius operis nonne humani ingenii modum excedit?
ut magni sit virtutes eius non aemulatione, quod
fieri non potest, sed intellectu sequi. verum hic 51
omnis sine dubio et in omni genere eloquentiae
procul a se reliquit, epicos tamen praecipue, videlicet
quia clarissima in materia simili comparatio est.
raro adsurgit Hesiodus magnaque pars eius in no- 52
minibus est occupata, tamen utiles circa praecepta
sententiae levitasque verborum et compositionis pro-
babilis, daturque ei palma in illo medio genere di-
cendi. contra in Antimacho vis et gravitas et 53

minime vulgare eloquendi genus habet laudem. sed
quamvis ei secundas fere grammaticorum consensus
deferat, et adfectibus et iucunditate et dispositione
et omnino arte deficitur, ut plane manifesto appa-
reat, quanto sit aliud proximum esse, aliud *parem*.
54 Panyasin, ex utroque mixtum, putant in elo-
quendo neutrius aequare virtutes, alterum tamen ab
eo materia, alterum disponendi ratione superari.
Apollonius in ordinem a grammaticis datum non
venit, quia Aristarchus atque Aristophanes neminem
sui temporis in numerum redegerunt, non tamen
contemnendum reddidit opus aequali quadam medio-
55 critate. Arati materia motu caret, ut in qua nulla
varietas, nullus adfectus, nulla persona, nulla cuius-
quam sit oratio, sufficit tamen operi, cui se parem
credidit. admirabilis in suo genere Theocritus,
sed musa illa rustica et pastoralis non forum modo,
56 verum ipsam etiam urbem reformidat. audire videor
undique congerentis nomina plurimorum poetarum.
quid? Herculis acta non bene Pisandros? Ni-
candrum frustra secuti Macer atque Vergilius?
quid? Euphorionem transibimus? quem nisi pro-
basset Vergilius idem, numquam certe conditorum
Chalcidico versu carminum fecisset in Buco-
licis mentionem. quid? Horatius frustra Tyrtaeum
57 Homero subiungit? nec sane quisquam est tam pro-
cul a cognitione eorum remotus, ut non indicem
certe ex bibliotheca sumptum transferre in libros suos
possit. nec ignoro igitur quos transeo nec utique
damno, ut qui dixerim esse in omnibus utilitatis
58 aliquid. sed ad illos iam perfectis constitutisque
uiribus revertemur, quod in cenis grandibus saepe
facimus, ut, cum optimis satiati sumus, varietas
tamen nobis ex vilioribus grata sit. tunc et elegiam
vacabit in manus sumere, cuius princeps habetur
Callimachus, secundas confessione plurimorum
59 Philetas occupavit. sed dum adsequamur illam fir-
mam, ut dixi, facilitatem, optimis adsuescendum

est et multa magis quam multorum lectione for-
manda mens et ducendus color. itaque ex tribus
receptis Aristarchi iudicio scriptoribus iamborum ad
ἕξιν maxime pertinebit unus **Archilochus**. summa 60
in hoc vis elocutionis, cum validae tum breves vi-
brantesque sententiae, plurimum sanguinis atque
nervorum, adeo ut videatur quibusdam, quod quo-
quam minor est, materiae esse, non ingenii vitium.
novem vero lyricorum longe **Pindarus** princeps 61
spiritus magnificentia, sententiis, figuris, beatissima
rerum verborumque copia et velut quodam eloquen-
tiae flumine: propter quae Horatius eum merito cre-
didit nemini imitabilem. **Stesichorum**, quam sit 62
ingenio validus, materiae quoque ostendunt, maxima
bella et clarissimos canentem duces et epici carminis
onera lyra sustinentem. reddit enim personis in
agendo simul loquendoque debitam dignitatem, ac si
tenuisset modum, videtur aemulari proximus Home-
rum potuisse, sed redundat atque effunditur, quod
ut est reprehendendum, ita copiae vitium est. **Al-** 63
caeus in parte operis **aureo plectro** merito do-
natur, qua tyrannos insectatus multum etiam mori-
bus confert, in eloquendo quoque brevis et magnificus
et dicendi vi plerumque oratori similis, sed et lusit
et in amores descendit, maioribus tamen aptior.
Simonides, tenuis alioqui, sermone proprio et iu- 64
cunditate quadam commendari potest, praecipua ta-
men eius in commovenda miseratione virtus, ut qui-
dam in hac eum parte omnibus eius operis auctoribus
praeferant.

Antiqua comoedia cum sinceram illam sermonis 65
Attici gratiam prope sola retinet, tum facundissi-
mae libertatis est et in insectandis vitiis praecipua,
plurimum tamen virium etiam in ceteris partibus
habet. nam et grandis et elegans et venusta, et
nescio an ulla, post Homerum tamen, quem ut
Achillen semper excipi par est, aut similior sit
oratoribus aut ad oratores faciendos aptior. plures 66

eius auctores, Aristophanes tamen et Eupolis
Cratinusque praecipui. tragoedias primus in lu-
cem Aeschylus protulit, sublimis et gravis et gran-
dilocus saepe usque ad vitium, sed rudis in pleris-
que et incompositus: propter quod correctas eius
fabulas in certamen deferre posterioribus poetis
Athenienses permiserunt, suntque eo modo multi
67 coronati. sed longe clarius inlustraverunt hoc opus
Sophocles atque Euripides, quorum in dispari
dicendi via utèr sit poeta melior, inter plurimos
quaeritur. idque ego sane, quoniam ad praesentem
materiam nihil pertinet, iniudicatum relinquo. illud
quidem nemo non fateatur necesse est, iis, qui se
ad agendum comparant, utiliorem longe fore Euri-
68 piden. namque is et sermone (quem ipsum quoque
reprehendunt, quibus gravitas et cothurnus et sonus
Sophocli videtur esse sublimior) magis accedit ora-
torio generi et sententiis densus et in iis, quae a sa-
pientibus tradita sunt, paene ipsis par, et dicendo
ac respondendo cuilibet eorum, qui fuerunt in foro
diserti, comparandus, in adfectibus vero cum omni-
bus mirus, tum in iis, qui in miseratione constant,
69 facile praecipuus est. admiratus maxime est, ut
saepe testatur, et secutus, quamquam in opere di-
verso, Menander, qui vel unus meo quidem iudi-
cio diligenter lectus ad cuncta, quae praecipimus,
effingenda sufficiat: ita omnem vitae imaginem ex-
pressit, tanta in eo inveniendi copia et eloquendi
facultas, ita est omnibus rebus, personis, adfectibus
70 accommodatus. nec nihil profecto viderunt, qui ora-
tiones, quae Charisii nomini addicuntur, a Menandro
scriptas putant. sed mihi longe magis orator probari
in opere suo videtur, nisi forte aut illa mala iu-
dicia, quae Epitrepontes, Epicleros, Locroe habent,
aut meditationes in Psophodee, Nomothete, Hypobo-
limaeo non omnibus oratoriis numeris sunt absolutae.
71 ego tamen plus adhuc quiddam conlaturum eum
declamatoribus puto, quoniam his necesse est secun-

dum condicionem controversiarum plures subire per-
sonas, patrum filiorum, militum rusticorum, divitum
pauperum, irascentium deprecantium, mitium aspe-
rorum. in quibus omnibus mire custoditur ab hoc
poeta decor. atque ille quidem omnibus eiusdem 72
operis auctoribus abstulit nomen et fulgore quodam
suae claritatis tenebras obduxit. tamen habent alii
quoque comici, si cum venia leguntur, quaedam
quae possis decerpere, et praecipue Philemon, qui
ut pravis sui temporis iudiciis Menandro saepe prae-
latus est, ita consensu tamen omnium meruit credi
secundus.

Historiam multi scripsere praeclare, sed nemo 73
dubitat longe duos ceteris praeferendos, quorum di-
versa virtus laudem paene est parem consecuta.
densus et brevis et semper instans sibi Thucydi-
des, dulcis et candidus et fusus Herodotus: ille
concitatis, hic remissis adfectibus melior, ille con-
tionibus, hic sermonibus, ille vi, hic voluptate.
Theopompus his proximus ut in historia praedictis 74
minor, ita oratori magis similis, ut qui, antequam
est ad hoc opus sollicitatus, diu fuerit orator. Phi-
listus quoque meretur qui turbae quamvis bono-
rum post eos auctorum eximatur, imitator Thucydidi
et ut multo infirmior, ita aliquatenus lucidior. Epho-
rus, ut Isocrati visum, calcaribus eget. Clitarchi
probatur ingenium, fides infamatur. longo post 75
intervallo temporis natus Timagenes vel hoc est
ipso probabilis, quod intermissam historias scribendi
industriam nova laude reparavit. Xenophon non
excidit mihi, sed inter philosophos reddendus est.

Sequitur oratorum ingens manus, ut cum decem 76
simul Athenis aetas una tulerit. quorum longe prin-
ceps Demosthenes ac paene lex orandi fuit: tanta
vis in eo, tam densa omnia, ita quibusdam nervis
intenta sunt, tam nihil otiosum, is dicendi modus,
ut nec quod desit in eo nec quod redundet inve-
nias. plenior Aeschines et magis fusus et gran- 77

diori similis, quo minus strictus est, carnis tamen
plus habet, minus lacertorum. dulcis in primis et
acutus Hyperides, sed minoribus causis, ut non
78 dixerim utilior, magis par. his aetate Lysias
maior, subtilis atque elegans et quo nihil, si oratori
satis sit docere, quaeras perfectius: nihil enim est
inane, nihil arcessitum, puro tamen fonti quam magno
79 flumini propior. Isocrates in diverso genere dicendi
nitidus et comptus et palaestrae quam pugnae magis
accommodatus omnis dicendi veneres sectatus est,
nec inmerito: auditoriis enim se, non iudiciis com-
pararat: in inventione facilis, honesti studiosus, in
compositione adeo diligens, ut cura eius reprehen-
80 datur. neque ego in his, de quibus sum locutus,
has solas virtutes, sed has praecipuas puto, nec ce-
teros parum fuisse magnos. quin etiam Phalerea
illum Demetrium, quamquam is primus inclinasse
eloquentiam dicitur, multum ingenii habuisse et fa-
cundiae fateor, vel ob hoc memoria dignum, quod
ultimus est fere ex Atticis, qui dici possit orator,
quem tamen in illo medio genere dicendi praefert om-
nibus Cicero.

81 Philosophorum, ex quibus plurimum se traxisse
eloquentiae M. Tullius confitetur, quis dubitet Pla-
tonem esse praecipuum sive acumine disserendi sive
eloquendi facultate divina quadam et Homerica?
multum enim supra prosam orationem, quam pede-
strem Graeci vocant, surgit, ut mihi non hominis
ingenio, sed tamquam Delphico videatur oraculo
82 instinctus. quid ego commemorem Xenophontis
illam iucunditatem inadfectatam, sed quam nulla
consequi adfectatio possit? ut ipsae sermonem fin-
xisse Gratiae videantur et, quod de Pericle veteris
comoediae testimonium est, in hunc transferri iu-
stissime possit, in labris eius sedisse quandam per-
83 suadendi deam. quid reliquorum Socraticorum ele-
gantiam? quid Aristotelem? quem dubito scien-
tia rerum an scriptorum copia an eloquendi vi ac

suavitate an inventionum acumine an varietate operum clariorem putem. nam in Theophrasto tam est loquendi nitor ille divinus, ut ex eo nomen quoque traxisse dicatur. minus indulsere eloquentiae 84
Stoici veteres, sed cum honesta suaserunt, tum in colligendo probandoque quae instituerant plurimum valuerunt, rebus tamen acuti magis quam, id quod sane non adfectaverunt, oratione magnifici.

Idem nobis per Romanos quoque auctores ordo 85
ducendus est. itaque ut apud illos Homerus, sic apud nos Vergilius auspicatissimum dederit exordium, omnium eius generis poetarum graecorum nostrorumque haut dubie ei proximus. utar enim 86
verbis isdem, quae ex Afro Domitio iuvenis excepi: qui mihi interroganti, quem Homero crederet maxime accedere, secundus, inquit, est Vergilius, propior tamen primo quam tertio. et hercule ut illi naturae caelesti atque inmortali cesserimus, ita curae et diligentiae vel ideo in hoc plus est, quod ei fuit magis laborandum, et quantum eminentibus vincimur, fortasse aequalitate pensamus. ceteri omnes longe sequentur. nam Macer et Lucretius legendi qui- 87
dem, sed non ut phrasin, id est corpus eloquentiae faciant, elegantes in sua quisque materia, sed alter humilis, alter difficilis. Atacinus Varro in iis, per quae nomen est adsecutus, interpres operis alieni, non spernendus quidem, verum ad augendam facultatem dicendi parum locuples. Ennium sicut sacros 88
vetustate lucos adoremus, in quibus grandia et antiqua robora iam non tantam habent speciem quantam religionem. propiores alii atque ad hoc, de quo loquimur, magis utiles. lascivus quidem in herois quoque Ovidius et nimium amator ingenii sui, laudandus tamen in partibus. Cornelius autem 89
Severus, etiamsi sit versificator quam poeta melior, si tamen [ut est dictum] ad exemplar primi libri bellum Siculum perscripsisset, vindicaret sibi iure secundum locum. Serranum consummari mors

immatura non passa est, puerilia tamen eius opera
et maximam indolem ostendunt et admirabilem prae-
cipue in aetate illa recti generis voluntatem. mul-
90 tum in Valerio Flacco nuper amisimus. uehe-
mens et poeticum ingenium Saleii Bassi fuit, nec
ipsum senectute maturuit. Rabirius ac Pedo non
indigni cognitione, si vacet. Lucanus ardens et
concitatus et sententiis clarissimus, sed, ut dicam
quod sentio, magis oratoribus quam poetis imitandus.
91 hos nominavimus, quia Germanicum Augustum
ab institutis studiis deflexit cura terrarum, parumque
dis visum est esse eum maximum poetarum. quid
tamen his ipsis eius operibus, in quae donato imperio
iuvenis secesserat, sublimius, doctius, omnibus de-
nique numeris praestantius? quis enim caneret bella
melius quam qui sic gerit? quem praesidentes studiis
deae promptius audirent? cui magis suas artis ape-
92 riret familiare numen Minervae? dicent haec plenius
futura saecula: nunc enim ceterarum fulgore virtu-
tum laus ista praestringitur. nos tamen sacra lit-
terarum colentis feres, Caesar, si non tacitum hoc
praeterimus et Vergiliano certe versu testamur:

inter victrices hederam tibi serpere laurus.

93 Elegia quoque Graecos prouocamus, cuius mihi
tersus atque elegans maxime videtur auctor Tibul-
lus. sunt qui Propertium malint. Ovidius
utroque lascivior, sicut durior Gallus. satura qui-
dem tota nostra est, in qua primus insignem laudem
adeptus Lucilius quosdam ita deditos sibi adhuc
habet amatores, ut eum non eiusdem modo operis
auctoribus, sed omnibus poetis praeferre non dubi-
94 tent. ego quantum ab illis, tantum ab Horatio dis-
sentio, qui Lucilium fluere lutulentum et esse
aliquid, quod tollere possis, putat. nam eru-
ditio in eo mira et libertas atque inde acerbitas et
abunde salis. multum eo est tersior ac purus magis
Horatius et, nisi labor eius amore, praecipuus.

multum et verae gloriae quamvis uno libro Persius
meruit. sunt clari hodieque et qui olim nominabun-
tur. alterum illud etiam prius saturae genus, sed 95
non sola carminum varietate mixtum condidit Te-
rentius Varro, vir Romanorum eruditissimus.
plurimos hic libros et doctissimos composuit, peri-
tissimus linguae latinae et omnis antiquitatis et
rerum graecarum nostrarumque, plus tamen scien-
tiae collaturus quam eloquentiae. iambus non sane 96
a Romanis celebratus est ut proprium opus, ** qui-
busdam interpositus: cuius acerbitas in Catullo,
Bibaculo, Horatio, quamquam illi epodos inter-
uenit, reperietur. at lyricorum idem Horatius fere
solus legi dignus: nam et insurgit aliquando et ple-
nus est iucunditatis et gratiae et varius figuris et
verbis felicissime audax. si quem adicere velis, is
erit Caesius Bassus, quem nuper vidimus, sed
eum longe praecedunt ingenia viventium.

Tragoediae scriptores veterum Attius atque Pa- 97
cuvius grandissimi gravitate sententiarum, verbo-
rum pondere, auctoritate personarum. ceterum nitor
et summa in excolendis operibus manus magis vi-
deri potest temporibus quam ipsis defuisse: virium
tamen Attio plus tribuitur, Pacuvium videri doctio-
rem, qui esse docti adfectant, volunt. iam Varii 98
Thyestes cuilibet graecarum comparari potest. Ovidii
Medea videtur mihi ostendere, quantum ille vir prae-
stare potuerit, si ingenio suo imperare quam in-
dulgere maluisset. eorum quos viderim longe prin-
ceps Pomponius Secundus, quem senes quidem
parum tragicum putabant, eruditione ac nitore prae-
stare confitebantur. in comoedia maxime claudica-
mus. licet Varro Musas, Aelii Stilonis sententia,
Plautino dicat sermone locuturas fuisse, si 99
latine loqui vellent, licet Caecilium veteres
laudibus ferant, licet Terentii scripta ad Scipio-
nem Africanum referantur (quae tamen sunt in hoc
genere elegantissima et plus adhuc habitura gratiae,

100 si intra versus trimetros stetissent): vix levem con-
sequimur umbram, adeo ut mihi sermo ipse Romanus
non recipere videatur illam solis concessam Atticis
venerem, cum eam ne Graeci quidem in alio genere
linguae obtinuerint. togatis excellit Afranius:
utinam non inquinasset argumenta puerorum foedis
amoribus, mores suos fassus.
101 At non historia cesserit Graecis. nec opponere
Thucydidi Sallustium verear, nec indignetur sibi
Herodotus aequari T. Livium, cum in narrando
mirae iucunditatis clarissimique candoris, tum in
contionibus supra quam enarrari potest eloquentem:
ita quae dicuntur omnia cum rebus, tum personis
accommodata sunt: adfectus quidem praecipueque
eos qui sunt dulciores, ut parcissime dicam, nemo
102 historicorum commodavit magis. ideoque illam in-
mortalem Sallustii velocitatem diversis virtutibus con-
secutus est. nam mihi egregie dixisse videtur Ser-
vilius Nonianus, pares eos magis quam similes:
qui et ipse a nobis auditus est, clari vir ingenii
et sententiis creber, sed minus pressus quam histo-
103 riae auctoritas postulat. quam paulum aetate prae-
cedens eum Bassus Aufidius egregie, utique in
libris belli Germanici, praestitit, genere ipso pro-
babilis, in operibus quibusdam suis ipse viribus mi-
104 nor. superest adhuc et ornat aetatis nostrae gloriam
vir saeculorum memoria dignus, qui olim nomina-
bitur, nunc intellegitur. habet amatores nec inme-
rito Cremutii libertas, quamquam circumcisis quae
dixisse ei nocuerat: sed elatum abunde spiritum et
audaces sententias deprehendas etiam in his, quae
manent. sunt et alii scriptores boni, sed nos genera
degustamus, non bibliothecas excutimus.
105 Oratores vero vel praecipue latinam eloquen-
tiam parem facere graecae possunt: nam Cicero-
nem cuicumque eorum fortiter opposuerim. nec
ignoro, quantam mihi concitem pugnam, cum prae-
sertim non id sit propositi, ut eum Demostheni

comparem hoc tempore: neque enim attinet, cum Demosthenen in primis legendum vel ediscendum potius putem. quorum ego virtutes plerasque arbi- 106
tror similes, consilium, ordinem, dividendi, praeparandi, probandi rationem, omnia denique quae sunt inventionis. in eloquendo est aliqua diversitas: densior ille, hic copiosior, ille concludit adstrictius, hic latius, pugnat ille acumine semper, hic frequenter et pondere, illic nihil detrahi potest, hic nihil adici, curae plus in illo, in hoc naturae. salibus certe et 107
commiseratione, quae duo plurimum in adfectibus valent, vicimus. et fortasse epilogos illi mos civitatis abstulerit, sed et nobis illa, quae Attici mirantur, diversa latini sermonis ratio minus permiserit. in epistulis quidem, quamquam sunt utriusque, dialogisve, in quibus nihil ille, nulla contentio est. cedendum vero in hoc, quod et prior fuit et ex 108
magna parte Ciceronem, quantus est, fecit. nam mihi videtur M. Tullius, cum se totum ad imitationem Graecorum contulisset, effinxisse vim Demosthenis, copiam Platonis, iucunditatem Isocratis. nec 109
vero quod in quoque optimum fuit, studio consecutus est tantum, sed plurimas vel potius omnes ex se ipso virtutes extulit inmortalis ingenii beatissima ubertate. non enim pluvias, ut ait Pindarus, aquas colligit, sed vivo gurgite exundat, dono quodam providentiae genitus, in quo totas vires suas eloquentia experiretur. nam quis docere 110
diligentius, movere vehementius potest? cui tanta umquam iucunditas adfuit? ut ipsa illa, quae extorquet, impetrare eum credas, et cum transversum vi sua iudicem ferat, tamen ille non rapi videatur, sed sequi. iam in omnibus, quae dicit, tanta aucto- 111
ritas inest, ut dissentire pudeat, nec advocati studium, sed testis aut iudicis adferat fidem, cum interim haec omnia, quae vix singula quisquam intentissima cura consequi posset, fluunt inlaborata, et illa, qua nihil umquam pulchrius auditum est, oratio

112 prae se fert tamen felicissimam facilitatem. quare
non inmerito ab hominibus aetatis suae regnare in
iudiciis dictus est, apud posteros vero id consecu-
tus, ut Cicero iam non hominis nomen, sed elo-
quentiae habeatur. hunc igitur spectemus, hoc pro-
positum nobis sit exemplum, ille se profecisse sciat,
113 cui Cicero valde placebit. multa in Asinio Pol-
lione inventio, summa diligentia, adeo ut quibusdam
etiam nimia videatur, et consilii et animi satis: a
nitore et iucunditate Ciceronis ita longe abest, ut
videri possit saeculo prior. at Messala nitidus et
candidus et quodammodo praeferens in dicendo no-
114 bilitatem suam, viribus minor. C. vero Caesar si
foro tantum vacasset, non alius ex nostris contra
Ciceronem nominaretur. tanta in eo vis est, id acu-
men, ea concitatio, ut illum eodem animo dixisse,
quo bellavit, appareat, exornat tamen haec omnia
mira sermonis, cuius proprie studiosus fuit, elegan-
115 tia. multum ingenii in Caelio et praecipue in accu-
sando multa urbanitas, dignusque vir cui et mens
melior et vita longior contigisset. inveni qui Cal-
vum praeferrent omnibus, inveni qui Ciceroni cre-
derent, eum nimia contra se calumnia verum san-
guinem perdidisse, sed est et sancta et gravis oratio
et castigata et frequenter vehemens quoque. imita-
tor autem est Atticorum, fecitque illi properata mors
116 iniuriam, si quid adiecturus fuit. et Servius Sul-
picius insignem non inmerito famam tribus ora-
tionibus meruit. multa, si cum iudicio legatur, dabit
imitatione digna Cassius Severus, qui si ceteris
virtutibus colorem et gravitatem orationis adiecisset,
117 ponendus inter praecipuos foret. nam et ingenii
plurimum est in eo et acerbitas mira et urbanitas
et fervor, sed plus stomacho quam consilio dedit.
praeterea ut amari sales, ita frequenter amaritudo
118 ipsa ridicula est. sunt alii multi diserti, quos per-
sequi longum est. eorum quos viderim Domitius
Afer et Iulius Africanus longe praestantissimi.

verborum arte ille et toto genere dicendi praeferen-
dus et quem in numero veterum habere non timeas:
hic concitatior, sed in cura verborum nimius et
compositione nonnumquam longior et translationibus
parum modicus. erant clara et nuper ingenia. nam 119
et Trachalus plerumque sublimis et satis apertus
fuit et quem velle optima crederes, auditus tamen
maior: nam et vocis, quantam in nullo cognovi, fe-
licitas et pronuntiatio vel scaenis suffectura et decor,
omnia denique ei, quae sunt extra, superfuerunt: et
Vibius Crispus compositus et iucundus et delecta-
tioni natus, privatis tamen causis quam publicis
melior. Iulio Secundo, si longior contigisset 120
aetas, clarissimum profecto nomen oratoris apud
posteros foret: adiecisset enim atque adiciebat ce-
teris virtutibus suis quod desiderari potest, id est
autem, ut esset multo magis pugnax et saepius ad
curam rerum ab elocutione respiceret. ceterum in- 121
terceptus quoque magnum sibi vindicat locum: ea
est facundia, tanta in explicando quod velit gratia,
tam candidum et lene et speciosum dicendi genus,
tanta verborum etiam quae adsumpta sunt pro-
prietas, tanta in quibusdam ex periculo petitis
significantia. habebunt, qui post nos de oratoribus 122
scribent, magnam eos, qui nunc vigent, materiam
vere laudandi: sunt enim summa hodie, quibus in-
lustratur forum, ingenia. namque et consummati
iam patroni veteribus aemulantur et eos iuvenum ad
optima tendentium imitatur ac sequitur industria.

Supersunt qui de philosophia scripserunt, quo 123
in genere paucissimos adhuc eloquentes litterae Ro-
manae tulerunt. idem igitur M. Tullius, qui ubi-
que, etiam in hoc opere Platonis aemulus extitit.
egregius vero multoque quam in orationibus prae-
stantior Brutus suffecit ponderi rerum: scias eum
sentire quae dicit. scripsit non parum multa Cor- 124
nelius Celsus, Sextios secutus, non sine cultu ac
nitore. Plautus in Stoicis rerum cognitioni utilis.

in Epicuriis levis quidem, sed non iniucundus ta-
125 men auctor est Catius. ex industria Senecam in
omni genere eloquentiae distuli propter vulgatam
falso de me opinionem, qua damnare eum et in-
visum quoque habere sum creditus. quod accidit
mihi, dum corruptum et omnibus vitiis fractum
dicendi genus revocare ad severiora iudicia con-
tendo: tum autem solus hic fere in manibus adu-
126 lescentium fuit. quem non equidem omnino conabar
excutere, sed potioribus praeferri non sinebam, quos
ille non destiterat incessere, cum diversi sibi conscius
generis placere se in dicendo posse iis, quibus illi
placerent, diffideret. amabant autem eum magis quam
imitabantur tantumque ab eo defluebant, quantum
ille ab antiquis descenderat. foret enim optandum,
127 pares ac saltem proximos illi viro fieri. sed place-
bat propter sola vitia et ad ea se quisque dirigebat
effingenda, quae poterat: deinde cum se iactaret
128 eodem modo dicere, Senecam infamabat. cuius et
multae alioqui et magnae virtutes fuerunt, ingenium
facile et copiosum, plurimum studii, multa rerum
cognitio, in qua tamen aliquando ab his, quibus
129 inquirenda quaedam mandabat, deceptus est. tracta-
vit etiam omnem fere studiorum materiam: nam et
orationes eius et poemata et epistulae et dialogi fe-
runtur. in philosophia parum diligens, egregius
tamen vitiorum insectator fuit. multae in eo cla-
raeque sententiae, multa etiam morum gratia legenda,
sed in eloquendo corrupta pleraque atque eo perni-
130 ciosissima, quod abundant dulcibus vitiis. velles eum
suo ingenio dixisse, alieno iudicio: nam si ille
quaedam contempsisset, si parum *sana* non concu-
pisset, si non omnia sua amasset, si rerum pondera
minutissimis sententiis non fregisset, consensu potius
eruditorum quam puerorum amore comprobaretur.
131 verum sic quoque iam robustis et severiore genere
satis firmatis legendus vel ideo, quod exercere potest
utcumque iudicium. multa enim, ut dixi, probanda

in eo, multa etiam admiranda sunt, eligere modo
curae sit, quod utinam ipse fecisset: digna enim fuit
illa natura, quae meliora vellet: quod voluit effecit.

II. Ex his ceterisque lectione dignis auctoribus
et verborum sumenda copia est et varietas figurarum
et componendi ratio, tum ad exemplum virtutum
omnium mens derigenda. neque enim dubitari potest,
quin artis pars magna contineatur imitatione.
nam ut invenire primum fuit estque praecipuum,
sic ea, quae bene inventa sunt, utile sequi.
atque omnis vitae ratio sic constat, ut quae proba- 2
mus in aliis, facere ipsi velimus. sic litterarum
ductus, ut scribendi fiat usus, pueri sequuntur, sic
musici vocem docentium, pictores opera priorum,
rustici probatam experimento culturam in exemplum
intuentur, omnis denique disciplinae initia ad pro-
positum sibi praescriptum formari videmus. et her- 3
cule necesse est aut similes aut dissimiles bonis
simus. similem raro natura praestat, frequenter
imitatio. sed hoc ipsum, quod tanto faciliorem nobis
rationem rerum omnium facit, quam fuit iis, qui nihil
quod sequerentur habuerunt, nisi caute et cum iu-
dicio adprehenditur, nocet.

Ante omnia igitur imitatio per se ipsa non suf- 4
ficit, vel quia pigri est ingenii contentum esse iis,
quae sint ab aliis inventa. quid enim futurum erat
temporibus illis, quae sine exemplo fuerunt, si ho-
mines nihil, nisi quod iam cognovissent, faciendum
sibi aut cogitandum putassent? nempe nihil fuisset
inventum. cur igitur nefas est reperiri aliquid a nobis, 5
quod ante non fuerit? an illi rudes sola mentis na-
tura ducti sunt in hoc, ut tam multa generarent:
nos ad quaerendum non eo ipso concitemur, quod
certe scimus invenisse eos, qui quaesierunt? et 6
cum illi, qui nullum cuiusquam rei habuerunt ma-
gistrum, plurima in posteros tradiderint: nobis usus
aliarum rerum ad eruendas alias non proderit, sed
nihil habebimus nisi beneficii alieni? quemadmodum

quidam pictores in id solum student, ut describere
7 tabulas mensuris ac lineis sciant. turpe etiam illud
est, contentum esse id consequi quod imiteris. nam
rursus quid erat futurum, si nemo plus effecisset eo
quem sequebatur? nihil in poetis supra Livium Andronicum,
nihil in historiis supra pontificum annales
haberemus, ratibus adhuc navigaremus: non esset
pictura, nisi quae lineas modo extremas umbrae,
8 quam corpora in sole fecissent, circumscriberet. ac
si omnia percenseas, nulla est ars, qualis inventa est,
nec intra initium stetit: nisi forte nostra potissimum
tempora damnamus huius infelicitatis, ut nunc
demum nihil crescat: nihil autem crescit sola imita-
9 tione. quodsi prioribus adicere fas non est, quo modo
sperare possumus illum oratorem perfectum? cum in
his, quos maximos adhuc novimus, nemo sit inventus,
in quo nihil aut desideretur aut reprehendatur.
sed etiam qui summa non adpetent, conten-
10 dere potius quam sequi debent. nam qui hoc agit,
ut prior sit, forsitan, etiamsi non transierit, aequabit.
eum vero nemo potest aequare, cuius vestigiis
sibi utique insistendum putat: necesse est enim
semper sit posterior qui sequitur. adde quod plerumque
facilius est plus facere quam idem: tantam
enim difficultatem habet similitudo, ut ne ipsa quidem
natura in hoc ita evaluerit, ut non res quae
simillimae quaeque pares maxime videantur, utique
11 discrimine aliquo discernantur. adde quod, quidquid
alteri simile est, necesse est minus sit eo, quod
imitatur, ut umbra corpore et imago facie et actus
histrionum veris adfectibus. quod in orationibus
quoque evenit. namque iis, quae in exemplum adsumimus,
subest natura et vera vis, contra omnis
imitatio facta est et ad alienum propositum accom-
12 modatur. quo fit ut minus sanguinis ac virium declamationes
habeant quam orationes, quod in illis
vera, in his adsimilata materia est. adde quod ea,
quae in oratore maxima sunt, imitabilia non sunt,

ingenium, inventio, vis, facilitas et quidquid arte non traditur. ideoque plerique, cum verba quaedam 13
ex orationibus excerpserunt aut aliquos compositionis certos pedes, mire a se quae legerunt effingi arbitrantur, [et] cum verba intercidant invalescantque temporibus, ut quorum certissima sit regula in consuetudine, eaque non sua natura sint bona aut mala (nam per se soni tantum sunt), sed prout opportune proprieque aut secus conlocata sunt, et compositio cum rebus accommodata est, tum ipsa varietate gratissima.

Quapropter exactissimo iudicio circa hanc partem 14
studiorum examinanda sunt omnia. primum, quos imitemur: nam sunt plurimi, qui similitudinem pessimi cuiusque et corruptissimi concupierint: tum in ipsis, quos elegerimus, quid sit, ad quod nos efficiendum comparemus. nam in magnis quoque aucto- 15
ribus incidunt aliqua vitiosa et a doctis inter ipsos etiam mutuo reprehensa: atque utinam tam bona imitantes dicerent melius quam mala peius dicunt. nec vero saltem iis, quibus ad evitanda vitia iudicii satis fuit, sufficiat imaginem virtutis effingere et solam, ut ita dixerim, cutem vel potius illas Epicuri figuras, quas e summis corporibus dicit effluere. hoc autem his accidit, qui non introspectis penitus 16
virtutibus ad primum se velut aspectum orationis aptarunt: et cum iis felicissime cessit imitatio, verbis atque numeris sunt non multum differentes, vim dicendi atque iuventionis non adsecuntur, sed plerumque declinant in peius et proxima virtutibus vitia comprehendunt fiuntque pro grandibus tumidi, pressis exiles, fortibus temerarii, laetis corrupti, compositis exultantes, simplicibus neglegentes. ideoque 17
qui horride atque incomposite quidlibet illud frigidum et inane extulerunt, antiquis se pares credunt, qui carent cultu atque sententiis, Attici scilicet, qui praecisis conclusionibus obscuri, Sallustium atque Thucydidem superant, tristes ac ieiuni Pollio-

nem aemulantur, otiosi et supini, si quid modo
longius circumduxerunt, iurant ita Ciceronem locu-
18 turum fuisse. noveram quosdam, qui se pulchre
expressisse genus illud caelestis huius in dicendo
viri sibi viderentur, si in clausula posuissent esse
videatur. ergo primum est, ut quod imitaturus
est quisque intellegat et, quare bonum sit, sciat.
19 Tum in suscipiendo onere consulat suas vires.
nam quaedam sunt imitabilia, quibus aut infirmitas
naturae non sufficiat aut diversitas repugnet. ne,
cui tenue ingenium erit, sola velit fortia et abrupta,
cui forte quidem, sed indomitum, amore subtilitatis
et vim suam perdat et elegantiam quam cupit
non persequatur: nihil est enim tam indecens, quam
20 cum mollia dure fiunt. atque ego illi praeceptori,
quem instituteram in libro secundo, credidi non ea
sola docenda esse, ad quae quemque discipulorum
natura compositum videret: nam is et adiuvare
debet, quae in quoque eorum invenit bona, et,
quantum fieri potest, adicere quae desunt et emen-
dare quaedam et mutare: rector enim est alieno-
rum ingeniorum atque formator. difficilius est na-
21 turam suam fingere. sed ne ille quidem doctor, quam-
quam omnia quae recta sunt velit esse in suis
auditoribus quam plenissima, in eo tamen, cui na-
turam obstare viderit, laborabit.

Id quoque vitandum, in quo magna pars errat,
ne in oratione poetas nobis et historicos, in illis
operibus oratores aut declamatores imitandos pute-
22 mus. sua cuique proposita lex, suus decor est: nec
comoedia in cothurnos adsurgit, nec contra tragoe-
dia socco ingreditur. habet tamen omnis eloquentia
aliquid commune: id imitemur quod commune est.
23 etiam hoc solet incommodi accidere iis, qui se uni
alicui generi dediderunt, ut, si asperitas iis placuit
alicuius, hanc etiam in leni ac remisso causarum
genere non exuant: si tenuitas aut iucunditas, in
asperis gravibusque causis ponderi rerum parum

respondeant: cum sit diversa non causarum modo
inter ipsas condicio, sed in singulis etiam causis par-
tium, sintque alia leniter alia aspere, alia concitate
alia remisse, alia docendi alia movendi gratia di-
cenda, quorum omnium dissimilis atque diversa inter
se ratio est. itaque ne hoc quidem suaserim, uni 24
se alicui proprie, quem per omnia sequatur, addi-
cere. longe perfectissimus Graecorum Demosthenes,
aliquid tamen aliquo in loco melius alii, plurima ille.
sed non qui maxime imitandus, et solus imitandus
est. quid ergo? non est satis omnia sic dicere, quo 25
modo M. Tullius dixit? mihi quidem satis esset, si
omnia consequi possem. quid tamen noceret vim
Caesaris, asperitatem Caelii, diligentiam Pollionis,
iudicium Calvi quibusdam in locis adsumere? nam 26
praeter id quod prudentis est, quod in quoque opti-
mum est, si possit, suum facere, tum in tanta rei
difficultate unum intuentis vix aliqua pars sequitur.
ideoque cum totum exprimere quem elegeris paene
sit homini inconcessum, plurium bona ponamus ante
oculos, ut aliud ex alio haereat, et quo quidque
loco conveniat aptemus.

Imitatio autem (nam saepius idem dicam) non 27
sit tantum in verbis. illuc intendenda mens, quan-
tum fuerit illis viris decoris in rebus atque perso-
nis, quod consilium, quae dispositio, quam omnia,
etiam quae delectationi videantur data, ad victo-
riam spectent: quid agatur prooemio, quae ratio et
quam varia narrandi, quae vis probandi ac refellendi,
quanta in adfectibus omnis generis movendis scien-
tia, quamque laus ipsa popularis utilitatis gratia
adsumpta, quae tum est pulcherrima, cum sequitur,
non cum arcessitur. haec si perviderimus, tum vere
imitabimur. qui vero etiam propria his bona adie- 28
cerit, ut suppleat quae deerant, circumcidat si quid
redundabit, is erit, quem quaerimus, perfectus ora-
tor: quem nunc consummari potissimum oportebat,
cum tanto plura exempla bene dicendi supersunt,

quam illis, qui adhuc summi sunt, contigerunt. nam erit haec quoque laus eorum, ut priores superasse, posteros docuisse dicantur.

III. Et haec quidem auxilia extrinsecus adhibentur: in iis autem quae nobis ipsis paranda sunt, ut laboris, sic utilitatis etiam longe plurimum adfert *stilus*. nec inmerito M. Tullius hunc *optimum effectorem ac magistrum dicendi* vocat, cui sententiae personam L. Crassi in disputationibus quae sunt de oratore adsignando iudicium suum
2 cum illius auctoritate coniunxit. scribendum ergo
quam diligentissime et quam plurimum. nam ut terra alte effossa generandis alendisque seminibus fecundior fit, sic profectus non a summo petitus studiorum fructus et fundit uberius et fidelius continet. nam sine hac quidem conscientia ipsa illa ex tempore dicendi facultas inanem modo loquacita-
3 tem dabit et verba in labris nascentia. illic radi-
ces, illic fundamenta sunt, illic opes velut sanctiore quodam aerario conditae, unde ad subitos quoque casus, cum res exiget, proferantur. vires faciamus ante omnia, quae sufficiant labori certaminum et
4 usu non exhauriantur. nihil enim rerum ipsa na-
tura voluit magnum effici cito praeposuitque pulcherrimo cuique operi difficultatem, quae nascendi quoque hanc fecerit legem, ut maiora animalia diutius visceribus parentis continerentur.

Sed cum sit duplex quaestio, quo modo et quae maxime scribi oporteat, iam hinc ordinem sequar.
5 sit primo vel tardus, dum diligens stilus, quaeramus
optima nec protinus offerentibus se gaudeamus, adhibeatur iudicium inventis, dispositio probatis: dilectus enim rerum verborumque agendus est et pondera singulorum examinanda. post subeat ratio conlocandi versenturque omni modo numeri, non ut
6 quodque se proferet verbum occupet locum. quae
quidem ut diligentius exequamur, repetenda saepius erunt scriptorum proxima. nam praeter id, quod

sic melius iunguntur prioribus sequentia, calor quo-
que ille cogitationis, qui scribendi mora refrixit, re-
cipit ex integro vires et velut repetito spatio sumit
impetum: quod in certamine saliendi fieri videmus,
ut conatum longius petant et ad illud, quo conten-
ditur, spatium cursu ferantur, utque in iaculando
brachia reducimus et expulsuri tela nervos retro ten-
dimus. interim tamen, si feret flatus, danda sunt 7
vela, dum nos indulgentia illa non fallat: omnia
enim nostra, dum nascuntur, placent: alioqui nec
scriberentur. sed redeamus ad iudicium et retracte-
mus suspectam facilitatem. sic scripsisse Sallustium 8
accepimus, et sane manifestus est etiam ex opere
ipso labor. Vergilium quoque paucissimos die com-
posuisse versus auctor est Varius. oratoris quidem
alia condicio est: itaque hanc moram et sollicitudi-
nem initiis impero. nam primum hoc constituen- 9
dum, hoc optinendum est, ut quam optime scriba-
mus: celeritatem dabit consuetudo. paulatim res
facilius se ostendent, verba respondebunt, compositio
sequetur, cuncta denique ut in familia bene insti-
tuta in officio erunt. summa haec est rei: cito 10
scribendo non fit ut bene scribatur, bene scribendo
fit ut cito. sed tum maxime, cum facultas illa con-
tigerit, resistamus [ut provideamus] et efferentis se
equos frenis quibusdam coerceamus, quod non tam
moram faciet quam novos impetus dabit. neque enim
rursus eos, qui robur aliquod in stilo fecerint, ad
infelicem calumniandi se poenam alligandos puto.
nam quo modo sufficere officiis civilibus possit, qui 11
singulis actionum partibus insenescat? sunt autem
quibus nihil sit satis, omnia mutare, omnia aliter
dicere quam occurrit velint, increduli quidam et de
ingenio suo pessime meriti, qui diligentiam putant
facere sibi scribendi difficultatem. nec promtum 12
est dicere, utros peccare validius putem, quibus
omnia sua placent an quibus nihil. accidit enim
etiam ingeniosis adulescentibus frequenter, ut labore

consumantur et in silentium usque descendant nimia
bene dicendi cupiditate. qua de re memini narrasse
mihi Iulium Secundum illum, aequalem meum atque
a me, ut notum est, familiariter amatum, mirae fa-
cundiae virum, infinitae tamen curae, quid esset
13 sibi a patruo suo dictum. is fuit Iulius Florus, in
eloquentia Galliarum, quoniam ibi demum exercuit
eam, princeps, alioqui inter paucos disertus et di-
gnus illa propinquitate. is cum Secundum, scholae
adhuc operatum, tristem forte vidisset, interrogavit,
14 quae causa frontis tam adductae? nec dissimulavit
adulescens, tertium iam diem esse, quod omni la-
bore materiae ad scribendum destinatae non in-
veniret exordium, quo sibi non praesens tantum do-
lor, sed etiam desperatio in posterum fieret. tum
Florus adridens, numquid tu, inquit, melius dicere
15 vis quam potes? ita se res habet: curandum est, ut
quam optime dicamus, dicendum tamen pro facultate:
ad profectum enim opus est studio, non indigna-
tione. ut possimus autem scribere etiam plura cele-
rius, non exercitatio modo praestabit, in qua sine
dubio multum est, sed etiam ratio: si non resupini
spectantesque tectum et cogitationem murmure agi-
tantes expectaverimus, quid obveniat, sed quid res
poscat, quid personam deceat, quod sit tempus, qui
iudicis animus, intuiti humano quodam modo ad
scribendum accesserimus. sic nobis et initia et quae
16 secuntur natura ipsa praescribit. certa sunt enim
pleraque et, nisi coniveamus, in oculos incurrunt:
ideoque nec indocti nec rustici diu quaerunt, unde
incipiant, quo pudendum est magis, si difficultatem
facit doctrina. non ergo semper putemus optimum
esse quod latet: inmutescamus alioqui, si nihil dicen-
17 dum videatur, nisi quod non invenimus. diversum
est huic eorum vitium, qui primo decurrere per
materiam stilo quam velocissimo volunt et sequen-
tes calorem atque impetum ex tempore scribunt:
hanc silvam vocant. repetunt deinde et compo-

nunt quae effuderant: sed verba emendantur et nu-
meri, manet in rebus temere congestis quae fuit
levitas. protinus ergo adhibere curam rectius erit 18
atque ab initio sic opus ducere, ut caelandum, non
ex integro fabricandum sit. aliquando tamen adfec-
tus sequemur, in quibus fere plus calor quam dili-
gentia valet.

Satis apparet ex eo, quod hanc scribentium
neglegentiam damno, quid de illis dictandi deliciis
sentiam. nam in stilo quidem quamlibet properato 19
dat aliquam cogitationi moram non consequens cele-
ritatem eius manus: ille, cui dictamus, urget, at-
que interim pudet etiam dubitare aut resistere aut
mutare quasi conscium infirmitatis nostrae timentis.
quo fit ut non rudia tantum et fortuita, sed inpro- 20
pria interim, dum sola est conectendi sermonis
cupiditas, effluant, quae nec scribentium curam
nec dicentium impetum consequantur. at idem ille,
qui excipit, si tardior in scribendo aut incertior in
legendo velut offensator fuit, inhibetur cursus, atque
omnis, quae erat, concepta mentis intentio mora et
interdum iracundia excutitur. tum illa, quae altiorem 21
animi motum secuntur quaeque ipsa animum quo-
dammodo concitant, quorum est iactare manum, tor-
quere vultum, femur et latus interim obiurgare,
quaeque Persius notat, cum leviter dicendi genus
significat, nec pluteum inquit caedit nec de-
morsos sapit unguis, etiam ridicula sunt, nisi
cum soli sumus. denique ut semel, quod est potentis- 22
simum dicam, secretum, quod dictando perit, atque
liberum arbitris locum et quam altissimum silentium
scribentibus maxime convenire nemo dubitaverit.
non tamen protinus audiendi qui credunt aptissima
in hoc nemora silvasque, quod illa caeli libertas
locorumque amoenitas sublimem animum et beatio-
rem spiritum parent. mihi certe iucundus hic magis 23
quam studiorum hortator videtur esse secessus. nam-
que illa, quae ipsa delectant, necesse est avocent

ab intentione operis destinati. neque enim se bona
fide in multa simul intendere animus totum potest,
et quocumque respexit, desinit intueri quod propo-
24 situm erat. quare silvarum amoenitas et praeterla-
bentia flumina et inspirantes ramis arborum aurae
volucrumque cantus et ipsa late circumspiciendi
libertas ad se trahunt, ut mihi remittere potius vo-
luptas ista videatur cogitationem quam intendere.
25 Demosthenes melius, qui se in locum, ex quo nulla
exaudiri vox et ex quo nihil prospici posset, recon-
debat, ne aliud agere mentem cogerent oculi. ideo-
que lucubrantes silentium noctis et clausum cubicu-
lum et lumen unum velut †rectos maxime teneat.
26 sed cum in omni studiorum genere, tum in hoc prae-
cipue bona valetudo, quaeque eam maxime praestat,
frugalitas, necessaria est, cum tempora ab ipsa
rerum natura ad quietem refectionemque nobis data
in acerrimum laborem convertimus. cui tamen non
plus inrogandum est quam quod somno supererit,
27 haud deerit. obstat enim diligentiae scribendi etiam
fatigatio et abunde, si vacet, lucis spatia sufficiunt,
occupatos in noctem necessitas agit. est tamen lu-
cubratio, quotiens ad eam integri ac refecti veni-
mus, optimum secreti genus.

28 Sed silentium et secessus et undique liber ani-
mus ut sunt maxime optanda, ita non semper pos-
sunt contingere, ideoque non statim, si quid obstre-
pet, abiciendi codices erunt et deplorandus dies,
verum incommodis repugnandum et hic faciendus
usus, ut omnia quae impedient vincat intentio:
quam si tota mente in opus ipsum derexeris, nihil
eorum, quae oculis vel auribus incursant, ad ani-
29 mum perveniet. an vero frequenter etiam fortuita
hoc cogitatio praestat, ut obvios non videamus et
itinere deerremus: non consequemur idem, si et vo-
luerimus? non est indulgendum causis desidiae.
nam si nonnisi refecti, nonnisi hilares, nonnisi omni-
bus aliis curis vacantes studendum existimarimus,

semper erit propter quod nobis ignoscamus, quare in 30
turba, itinere, conviviis etiam faciat sibi cogitatio
ipsa secretum. quid alioqui fiet, cum in medio foro,
tot circumstantibus iudiciis, iurgiis, fortuitis etiam
clamoribus, erit subito continua oratione dicendum,
si particulas, quas ceris mandamus, nisi in solitu-
dine reperire non possumus? propter quae idem ille
tantus amator secreti Demosthenes in litore, in quo
se maximo cum sono fluctus inlideret, meditans con-
suescebat contionum fremitus non expavescere.

Illa quoque minora (sed nihil in studiis parvum 31
est) non sunt transeunda: scribi optime ceris, in
quibus facillima est ratio delendi, nisi forte visus
infirmior membranarum potius usum exiget, quae ut
iuvant aciem, ita crebra relatione, quoad intingun-
tur calami, morantur manum et cogitationis im-
petum frangunt. relinquendae autem in utrolibet 32
genere contra erunt vacuae tabellae, in quibus libera
adiciendo sit excursio. nam interim pigritiam emen-
dandi angustiae faciunt aut certe novorum inter-
positione priora confundant. ne latas quidem ultra
modum esse ceras velim, expertus iuvenem stu-
diosum alioqui praelongos habuisse sermones, quia
illos numero versuum metiebatur, idque vitium, quod
frequenti admonitione corrigi non potuerat, mutatis
codicibus esse sublatum. debet vacare etiam locus, 33
in quo notentur quae scribentibus solent extra or-
dinem, id est ex aliis, quam qui sunt in manibus
loci, occurrere. inrumpunt enim optimi nonnumquam
sensus, quos neque inserere oportet neque differre
tutum est, quia interim elabuntur, interim memoriae
sui intentos ab alia inventione declinant ideoque
optime sunt in deposito.

IV. Sequitur emendatio, pars studiorum longe
utilissima: neque enim sine causa creditum est sti-
lum non minus agere, cum delet. huius autem operis
est adicere, detrahere, mutare. sed facilius in iis
simpliciusque iudicium, quae replenda vel deicienda

sunt: premere vero tumentia, humilia extollere, luxuriantia adstringere, inordinata digerere, soluta componere, exultantia coercere duplicis operae: nam et damnanda sunt quae placuerant et inve-
2 nienda quae fugerant. nec dubium est optimum esse emendandi genus, si scripta in aliquod tempus reponantur, ut ad ea post intervallum velut nova atque aliena redeamus, ne nobis scripta nostra tam-
3 quam recentes fetus blandiantur. sed neque hoc contingere semper potest praesertim oratori, cui saepius scribere ad praesentis usus necesse est, et ipsa emendatio finem habeat. sunt enim qui ad omnia scripta tamquam vitiosa redeant et, quasi nihil fas sit rectum esse quod primum est, melius existiment quidquid est aliud, idque faciant, quotiens librum in manus resumpserunt, similes medicis etiam integra secantibus. accidit itaque ut cicatricosa sint
4 et exsanguia et cura peiora. sit ergo aliquando quod placeat aut certe quod sufficiat, ut opus poliat lima, non exterat. temporis quoque esse debet modus. nam quod Cinnae Smyrnam novem annis accepimus scriptam et panegyricum Isocratis, qui parcissime, decem annis dicunt elaboratum, ad oratorem nihil pertinet, cuius nullum erit, si tam tardum fuerit, auxilium.

V. Proximum est, ut dicamus, quae praecipue scribenda sint ἕξιν parantibus. *non est huius* quidem operis, ut explicemus, quae sint materiae, quae prima aut secunda aut deinceps tractanda sint (nam id factum est iam primo libro, quo puerorum, et secundo, quo iam robustorum studiis ordinem dedimus), sed, de quo nunc agitur, unde copia ac facilitas maxime veniat.

2 Vertere graeca in latinum veteres nostri oratores optimum iudicabant. id se L. Crassus in illis Ciceronis de Oratore libris dicit factitasse: id Cicero sua ipse persona frequentissime praecipit, quin etiam libros Platonis atque Xenophontis edidit hoc genere

translatos: id Messālae placuit, multaeque sunt ab eo scriptae ad hunc modum orationes, adeo ut etiam cum illa Hyperīdis pro Phryne difficillima Romanis subtilitate contenderet. et manifesta est exercitationis huiusce ratio. nam et rerum copia graeci 3 auctores abundant et plurimum artis in eloquentiam intulerunt et hos transferentibus verbis uti optimis licet: omnibus enim utimur nostris. figuras vero, quibus maxime ornatur oratio, multas ac varias excogitandi etiam necessitas quaedam est, quia plerumque a graecis romana dissentiunt.

Sed et illa ex latinis conversio multum et ipsa 4 contulerit. ac de carminibus quidem neminem credo dubitare, quo solo genere exercitationis dicitur usus esse Sulpicius. nam et sublimis spiritus adtollere orationem potest, et verba poetica libertate audaciora non praesumunt eandem proprie dicendi facultatem. sed et ipsis sententiis adicere licet oratorium robur et omissa supplere et effusa substringere. neque ego paraphrasim esse interpretationem 5 tantum volo, sed circa eosdem sensus certamen atque aemulationem. ideoque ab illis dissentio, qui vertere orationes latinas vetant, quia optimis occupatis, quidquid aliter dixerimus, necesse sit esse deterius. nam neque semper est desperandum aliquid illis, quae dicta sunt, melius posse reperiri, neque adeo ieiunam ac pauperem natura eloquentiam fecit, ut una de re bene dici nisi semel non possit. nisi 6 forte histrionum multa circa voces easdem variare gestus potest, orandi minor vis, ut dicatur aliquid, post quod in eadem materia nihil dicendum sit. sed esto neque melius quod invenimus esse neque par, est certe proximis locus. an vero ipsi non bis ac 7 saepius de eadem re dicimus et quidem continuas nonnumquam sententias? nisi forte contendere nobiscum possumus, cum aliis non possumus. nam si uno genere bene diceretur, fas erat existimari praeclusam nobis a prioribus viam: nunc vero in-

numerabiles sunt modi plurimaeque eodem viae du-
8 cunt. sua brevitati gratia, sua copiae, alia transla-
tis virtus, alia propriis, hoc oratio recta, illud figura
declinata commendat. ipsa denique utilissima est
exercitationi difficultas. quid quod auctores maximi
sic diligentius cognoscuntur? non enim scripta lec-
tione secura transcurrimus, sed tractamus singula et
necessario introspicimus et, quantum virtutis habeant,
vel hoc ipso cognoscimus, quod imitari non possu-
mus.

9 Nec aliena tantum transferre, sed etiam nostra
pluribus modis tractare proderit, ut ex industria
sumamus sententias quasdam easque versemus quam
numerosissime, velut eadem cera aliae aliaeque for-
10 mae duci solent. plurimum autem parari facultatis
existimo ex simplicissima quaque materia. nam illa
multiplici personarum, causarum, temporum, loco-
rum, dictorum, factorum diversitate facile delitescet
infirmitas, tot se undique rebus, ex quibus aliquam
11 adprehendas, offerentibus. illud virtutis indicium
est, fundere quae natura contracta sunt, augere
parva, varietatem similibus, voluptatem expositis
dare et bene dicere multa de paucis.

In hoc optime facient infinitae quaestiones, quas
vocari thesis diximus, quibus Cicero iam princeps in
12 re publica exerceri solebat. his confinis est destructio
et confirmatio sententiarum. nam cum sit senten-
tia decretum quoddam atque praeceptum, quod de
re, idem de iudicio rei quaeri potest. tum loci
communes, quos etiam scriptos ab oratoribus scimus.
nam qui haec recta tantum et in nullos flexus re-
cedentia copiose tractaverit, utique in illis plures
excursus recipientibus magis abundabit eritque in
13 omnis causas paratus: omnes enim generalibus quae-
stionibus constant. nam quid interest 'Cornelius
tribunus plebis, quod codicem legerit, reus sit', an
quaeramus: 'violeturne maiestas, si magistratus ro-
gationem suam populo ipse recitarit?' 'Milo Clodium

rectene occiderit' veniat in iudicium, an 'oportea tne
insidiatorem interfici vel perniciosum rei publicae
civem, etiamsi non insidietur:' 'Cato Marciam ho-
nestene tradiderit Hortensio' an 'conveniatne res
talis bono viro'. de personis iudicatur, sed de rebus
contenditur. declamationes vero, quales in scholis 14
rhetorum dicuntur, si modo sunt ad veritatem accom-
modatae et orationibus similes, non tantum dum
adulescit profectus, sunt utilissimae, quia inventionem
et dispositionem pariter exercent, sed etiam cum est
consummatus ac iam in foro clarus: alitur enim at-
que enitescit velut pabulo laetiore facundia et ad-
sidua contentionum asperitate fatigata renovatur.
quapropter historiae nonnumquam ubertas in aliqua 15
exercendi stili parte ponenda et dialogorum libertate
gestiendum. ne carmine quidem ludere contrarium
fuerit, sicut athletae, remissa quibusdam temporibus
ciborum atque exercitationum certa necessitate, otio
et iucundioribus epulis reficiuntur. ideoque mihi vi- 16
detur M. Tullius tantum intulisse eloquentiae lumen,
quod in hos quoque studiorum secessus excurrit.
nam si nobis sola materia fuerit ex litibus, necesse
est deteratur fulgor et durescat articulus et ipse ille
mucro ingenii cotidiana pugna retundatur.

Sed quemadmodum forensibus certaminibus exer- 17
citatos et quasi militantis reficit ac reparat haec
velut sagina dicendi, sic adulescentes non debent
nimium in falsa rerum imagine detineri et inanibus
se simulacris usque adeo, ut difficilis ab his digres-
sus sit, adsuefacere, ne ab illa, in qua prope con-
senuerunt, umbra vera discrimina velut quendam
solem reformident. quod accidisse etiam Porcio La- 18
troni, qui primus clari nominis professor fuit, tra-
ditur, ut, cum ei summam in scholis opinionem
optinenti causa in foro esset oranda, inpense petierit,
uti subsellia in basilicam transferrentur. ita illi
caelum novum fuit, ut omnis eius eloquentia conti-
neri tecto ac parietibus videretur. quare iuvenis, 19

qui rationem inveniendi eloquendique a praecepto-
ribus diligenter acceperit (quod non est infiniti ope-
ris, si docere sciant et velint), exercitationem quo-
que modicam fuerit consecutus, oratorem sibi aliquem,
quod apud maiores fieri solebat, deligat, quem se-
quatur, quem imitetur: iudiciis intersit quam pluri-
mis et sit certaminis, cui destinatur, frequens spec-
20 tator. tum causas vel easdem, quas agi audierit,
stilo et ipse componat, vel etiam alias, veras modo,
et utrimque tractet et, quod in gladiatoribus fieri
videmus, decretoriis exerceatur, ut fecisse Brutum
diximus pro Milone. melius hoc quam rescribere
veteribus orationibus, ut fecit Cestius contra Ciceronis
actionem habitam pro eodem, cum alteram partem
satis nosse non posset ex sola defensione.
21 Citius autem is idoneus erit iuvenis, quem prae-
ceptor coegerit in declamando quam simillimum esse
veritati et per totas ire materias, quarum nunc
facillima et maxime favorabilia decerpunt. obstant
huic, quod secundo loco posui, fere turba discipu-
lorum et consuetudo classium certis diebus audien-
darum, nonnihil etiam persuasio patrum numerantium
22 potius declamationes quam aestimantium. sed, quod
dixi primo, ut arbitror, libro, nec ille se bonus prae-
ceptor maiore numero quam sustinere possit onerabit
et nimiam loquacitatem recidet, ut omnia, quae sunt
in controversia, non, ut quidam volunt, quae in re-
rum natura, dicantur, et vel longiore potius dierum
spatio laxabit dicendi necessitatem vel materias di-
23 videre permittet. diligenter effecta plus proderit
quam plures inchoatae et quasi degustatae. propter
quod accidit, ut nec suo loco quidque ponatur, nec
illa quae prima sunt servent suam legem, iuvenibus
flosculos omnium partium in ea quae sunt dicturi con-
gerentibus: quo fit ut timentes, ne sequentia perdant,
priora confundant.

VI. Proxima stilo c o g i t a t i o est, quae et ipsa
vires ab hoc accipit et est inter scribendi laborem

extemporalemque fortunam media quaedam et nescio
an usus frequentissimi. nam scribere non ubique
nec semper possumus, cogitationi temporis ac loci
plurimum est. haec paucis admodum horis magnas
etiam causas complectitur: haec, quotiens intermissus
est somnus, ipsis noctis tenebris adiuvatur: haec
inter medios rerum actus aliquid invenit vacui nec
otium patitur. neque vero rerum ordinem modo, 2
quod ipsum satis erat, intra se ipsa disponit, sed
verba etiam copulat totamque ita contexit orationem,
ut ei nihil praeter manum desit: nam memoriae quo-
que plerumque inhaerent fidelius quae nulla scribendi
securitate laxantur.

Sed ne ad hanc quidem vim cogitandi perveniri
potest aut subito aut cito. nam primum facienda 3
multo stilo forma est, quae nos etiam cogitantis
sequatur: tum adsumendus usus paulatim, ut pauca
primum complectamur animo, quae reddi fideliter
possint, mox per incrementa tam modica, ut one-
rari se labor ille non sentiat, augenda vis et exer-
citatione multa continenda est, quae quidem maxima
ex parte memoria constat: ideoque aliqua mihi in
illum locum differenda sunt. eo tandem pervenit, ut 4
is, cui non refragetur ingenium, acri studio adiutus
tantum consequatur, ut ei tam quae cogitarit quam
quae scripserit atque edidicerit in dicendo fidem ser-
vent. Cicero certe Graecorum Metrodorum Scepsium
et Empylum Rhodium nostrorumque Hortensium tra-
didit quae cogitaverant ad verbum in agendo ret-
tulisse.

Sed si forte aliquis inter dicendum offulserit ex- 5
temporalis color, non superstitiose cogitatis demum
est inhaerendum. neque enim tantum habent curae,
ut non sit dandus et fortunae locus, cum saepe
etiam scriptis ea quae subito nata sunt inserantur.
ideoque totum hoc exercitationis genus ita instituen-
dum est, ut et digredi ex eo et regredi in id facile
possimus. nam ut primum est domo adferre para- 6

tam dicendi copiam et certam, ita refutare temporis
munera longe stultissimum est. quare cogitatio in
hoc praeparetur, ut nos fortuna decipere non possit,
adiuvare possit. id autem fiet memoriae viribus, ut
illa, quae complexi animo sumus, fluant secura, non
sollicitos et respicientes et una spe suspensos re-
cordationis non sinant providere: alioqui vel extem-
poralem temeritatem malo quam male cohaerentem
7 cogitationem. peius enim quaeritur retrorsus, quia,
dum illa desideramus, ab aliis avertimur, et ex me-
moria potius res petimus quam ex materia. plura
sunt autem, si utcumque quaerendum est, quae in-
veniri possunt quam quae inventa sunt.

VII. Maximus vero studiorum fructus est et velut
praemium quoddam amplissimum longi laboris ex
tempore dicendi facultas, quam qui non erit conse-
cutus, mea quidem sententia civilibus officiis re-
nuntiabit et solam scribendi facultatem potius ad
alia opera convertet. vix enim bonae fidei viro
convenit auxilium in publicum polliceri, quod prae-
sentissimis quibusque periculis desit, instar portus,
ad quem navis accedere nisi lenibus ventis vecta
2 non possit: siquidem innumerabiles accidunt subitae
necessitates vel apud magistratus vel repraesentatis
iudiciis continuo agendi. quarum si qua, non dico
cuicumque innocentium civium, sed amicorum ac pro-
pinquorum alicui evenerit, stabitne mutus et salu-
tarem petentibus vocem statimque, si non succur-
ratur, perituris moras et secessum et silentium quae-
ret, dum illa verba fabricentur et memoriae insidant
3 et vox ac latus praeparetur? quae vero patitur hoc
ratio, ut quisquam possit orator aliquando omittere
casus? quid, cum adversario respondendum erit, fiet?
nam saepe ea, quae opinati sumus et contra quae
scripsimus, fallunt, ac tota subito causa mutatur,
atque ut gubernatori ad incursus tempestatium, sic
agenti ad varietatem causarum ratio mutanda est.
4 quid porro multus stilus et adsidua lectio et longa

studiorum aetas facit, si manet eadem quae fuit incipientibus difficultas? perisse profecto confitendum est praeteritum laborem, cui semper idem laborandum est. neque ego hoc ago, ut ex tempore dicere malit, sed ut possit. id autem maxime hoc modo consequemur.

Nota sit primum dicendi via: neque enim prius 5
contingere cursus potest quam scierimus, quo sit et qua perveniendum. nec satis est non ignorare quae sint causarum iudicialium partes, aut quaestionum ordinem recte disponere, quamquam ista sunt praecipua, sed quid quoque loco primum sit ac secundum et deinceps: quae ita sunt natura copulata, ut mutari aut intervelli sine confusione non possint.
quisquis autem via dicet, ducetur ante omnia rerum 6
ipsa serie velut duce, propter quod homines etiam modice exercitati facillime tenorem in narrationibus servant. deinde, quid quoque loco quaerant, scient, nec circumspectabunt nec offerentibus se aliunde sensibus turbabuntur nec confundent ex diversis orationem velut salientes huc illuc nec usquam insistentes. postremo habebunt modum et finem, qui
esse citra divisionem nullus potest. expletis pro 7
facultate omnibus, quae proposuerint, pervenisse se ad ultimum sentient.

Et haec quidem ex arte, illa vero ex studio. ut copiam sermonis optimi, quemadmodum praeceptum est, comparemus, multo ac fideli stilo sic formetur oratio, ut scriptorum colorem etiam quae subito effusa sint reddant, ut, cum multa scripserimus, etiam
multa dicamus. nam consuetudo et exercitatio faci- 8
litatem maxime parit: quae si paulum intermissa fuerit, non velocitas illa modo tardatur, sed ipsum os coit atque concurrit. quamquam enim opus est naturali quadam mobilitate animi, ut, dum proxima dicimus, struere ulteriora possimus semperque nostram vocem provisa et formata cogitatio excipiat:
vix tamen aut natura aut ratio in tam multiplex 9

officium diducere animum queat, ut inventioni, dis-
positioni, elocutioni, ordini rerum verborumque, tum
iis, quae dicit, quae subiuncturus est, quae ultra
spectanda sunt, adhibita vocis, pronuntiationis, ge-
10 stus observatione simul sufficiat. longe enim prae-
cedat oportet intentio ac prae se res agat, quan-
tumque dicendo consumitur, tantum ex ultimo pro-
rogetur, ut, donec perveniamus ad finem, non minus
prospectu procedamus quam gradu, si non inter-
sistentes offensantesque brevia illa atque concisa
singultantium modo eiecturi sumus.

11 Est igitur usus quidam inrationalis, quam Graeci
ἄλογον τριβήν vocant, qua manus in scribendo de-
currit, qua oculi totos simul in lectione versus fle-
xusque eorum et transitus intuentur et ante sequen-
tia vident quam priora dixerunt. quo constant
miracula illa in scaenis pilariorum ac ventilatorum,
ut ea quae emiserint ultro venire in manus credas
12 et qua iubentur decurrere. sed hic usus ita prode-
rit, si ea de qua locuti sumus ars antecesserit, ut
ipsum illud, quod in se rationem non habet, in ra-
tione versetur. nam mihi ne dicere quidem videtur
nisi qui disposite, ornate, copiose dicit, sed tumul-
13 tuari. nec fortuiti sermonis contextum mirabor um-
quam, quem iurgantibus etiam mulierculis superfluere
video: quodsi calor ac spiritus tulit, frequenter accidit
ut successum extemporalem consequi cura non possit.
14 deum tunc adfuisse, cum id evenisset, veteres ora-
tores, ut Cicero, dictitabant. sed ratio manifesta
est. nam bene concepti adfectus et recentes rerum
imagines continuo impetu feruntur, quae nonnum-
quam mora stili refrigescunt et dilatae non rever-
tuntur. utique vero, cum infelix illa verborum ca-
villatio accessit et cursus ad singula vestigia restitit,
non potest ferri contorta vis, sed, ut optime vocum
singularum cedat electio, non continua, sed com-
posita est.

15 Quare capiendae sunt illae, de quibus dixi, rerum

imagines, quas vocari φαντασίας indicavimus, omnia-
que, de quibus dicturi erimus, personae, quaestiones,
spes, metus habenda in oculis, in adfectus recipienda:
pectus est enim, quod disertos facit, et vis mentis.
ideoque imperitis quoque, si modo sunt aliquo ad-
fectu concitati, verba non desunt. tum intendendus 16
animus, non in aliquam rem unam, sed in plures
simul continuas, ut, si per aliquam rectam viam
mittamus oculos, simul omnia quae sunt in ea cir-
caque intuemur, non ultimum tantum videmus, sed
usque ad ultimum. addit ad dicendum etiam pudor
stimulos, mirumque videri potest, quod, cum stilus
secreto gaudeat atque omnis arbitros reformidet, ex- 17
temporalis actio auditorum frequentia, ut miles con-
gestu signorum, excitatur. namque et difficiliorem
cogitationem exprimit et expellit dicendi necessitas,
et secundos impetus auget placendi cupido. adeo
praemium omnia spectant, ut eloquentia quoque,
quamquam plurimum habeat in se voluptatis, maxime
tamen praesenti fructu laudis opinionisque ducatur.
nec quisquam tantum fidat ingenio, ut id sibi speret 18
incipienti statim posse contingere, sed, sicut in cogi-
tatione praecepimus, ita facilitatem quoque extem-
poralem a parvis initiis paulatim perducemus ad
summam, quae neque perfici neque contineri nisi
usu potest. ceterum pervenire eo debet, ut cogitatio 19
non utique melior sit ea, sed tutior, cum hanc fa-
cilitatem non in prosa modo multi sint consecuti,
sed etiam in carmine, ut Antipater Sidonius et Li-
cinius Archias: credendum enim Ciceroni est, non
quia nostris quoque temporibus non et fecerint qui-
dam hoc et faciant. quod tamen non ipsum tam
probabile puto (neque enim habet aut usum res aut
necessitatem) quam exhortandis in hanc spem, qui
foro praeparantur, utile exemplum. neque vero tanta 20
sit umquam fiducia facilitatis, ut non breve saltem
tempus, quod nusquam fere deerit, ad ea quae
dicturi sumus dispicienda sumamus, quod quidem in

iudiciis ac foro datur semper: neque enim quisquam
21 est, qui causam quam non didicerit agat. decla-
matores quosdam perversa ducit ambitio, ut expo-
sita controversia protinus dicere velint, quin etiam,
quod est in primis frivolum ac scaenicum, verbum
petant, quo incipiant. sed tam contumeliosos in se
ridet invicem eloquentia, et qui stultis videri eruditi
22 volunt, stulti eruditis videntur. si qua tamen for-
tuna tam subitam fecerit agendi necessitatem, mobi-
liore quodam opus erit ingenio, et vis omnis inten-
denda rebus et in praesentia remittendum aliquid
ex cura verborum, si consequi utrumque non dabi-
tur. tum et tardior pronuntiatio moras habet et su-
spensa ac velut dubitans oratio, ut tamen deliberare,
23 non haesitare videamur. hoc, dum egredimur e
portu, si nos nondum aptatis satis armamentis aget
ventus, deinde paulatim simul euntes aptabimus vela
et disponemus rudentes et inpleri sinus optabimus.
id potius, quam se inani verborum torrenti dare
quasi tempestatibus quo volent auferendum.

24 Sed non minore studio continetur haec facultas
quam paratur: ars enim semel percepta non capitur,
stilus quoque intermissione paulum admodum de ce-
leritate deperdit: promptum hoc et in expedito po-
situm exercitatione sola continetur. hac uti sic
optimum est, ut cotidie dicamus audientibus plu-
ribus, maxime de quorum simus iudicio atque opi-
nione solliciti: rarum est enim, ut satis se quisque
vereatur. vel soli tamen dicamus potius quam om-
25 nino non dicamus. est et illa exercitatio cogitandi
totasque materias vel silentio (dum tamen quasi
dicat intra se ipsum) persequendi, quae nullo non
et tempore et loco, quando non aliud agimus, expli-
cari potest, et est in parte utilior quam haec pro-
26 xima: diligentius enim componitur quam illa, in qua
contextum dicendi intermittere veremur. rursus in
alia plus prior confert, vocis firmitatem, oris fa-
cilitatem, motum corporis, qui et ipse, ut dixi,

excitat oratorem et iactatione manus, pedis supplosione, sicut cauda leones facere dicuntur, hortatur. studendum vero semper et ubique. neque 27
enim fere tam est ullus dies occupatus, ut nihil lucrativae, ut Cicero Brutum facere tradit, operae ad scribendum aut legendum aut dicendum rapi aliquo momento temporis possit: siquidem C. Carbo etiam in tabernaculo solebat hac uti exercitatione dicendi. ne id quidem tacendum est, quod eidem Ciceroni 28
placet, nullum nostrum usquam neglegentem esse sermonem: quidquid loquemur ubicumque, sit pro sua scilicet portione perfectum. scribendum certe numquam est magis, quam cum multa dicemus ex tempore. ita enim servabitur pondus et innatans illa verborum facilitas in altum reducetur, sicut rustici proximas vitis radices amputant, quae illam in summum solum ducunt, ut inferiores penitus descendendo firmentur. ac nescio an utrumque, cum 29
cura et studio fecerimus, invicem prosit, ut scribendo dicamus diligentius, dicendo scribamus facilius. scribendum ergo, quotiens licebit, si id non dabitur, cogitandum: ab utroque exclusi debent tamen id efficere, ut neque deprensus orator neque litigator destitutus esse videatur.

Plerumque autem multa agentibus accidit, ut 30
maxime necessaria et utique initia scribant, cetera quae domo adferunt cogitatione complectantur, subitis ex tempore occurrant: quod fecisse M. Tullium commentariis ipsius apparet. sed feruntur aliorum quoque et inventi forte, ut eos dicturus quisque composuerat, et in libros digesti, ut causarum quae sunt actae a Servio Sulpicio, cuius tres orationes extant: sed hi de quibus loquor commentarii ita sunt exacti, ut ab ipso mihi in memoriam posteritatis videantur esse compositi. nam Ciceronis ad praesens modo 31
tempus aptatos libertus Tiro contraxit: quos non ideo excuso, quia non probem, sed ut sint magis admirabiles. in hoc genere prorsus recipio hanc

brevem adnotationem libellosque, qui vel manu te-
32 neantur et ad quos interim respicere fas sit. illud, quod Laenas praecipit, displicet mihi, in his quae scripserimus velut summas in commentarium et capita conferre. facit enim ediscendi neglegentiam haec ipsa fiducia et lacerat ac deformat orationem. ego autem ne scribendum quidem puto, quod simus memoria persecuturi: nam hic quoque accidit, ut revocet nos cogitatio ad illa elaborata nec sinat
33 praesentem fortunam experiri. sic anceps inter utrumque animus aestuat, cum et scripta perdidit et non quaerit nova. sed de memoria destinatus est libro proximo locus nec huic parti subiungendus, quia sunt alia prius nobis dicenda.

stitutionis oratoriae liber decim
idener Library 006635930
3 2044 085 226 439